

CAMERIA·SOLIMANI·IMP· FILIA
ROSTANIS·BASSAE VXOR·ISA

Önder KAYA

İstanbul'un Kütüphane Kuran Hanım Sultanları

Osmanlı imparatorluğunun bir vakıf medeniyeti olduğu malumdur. Bu çerçevede toplum yaşamı içinde hayati öneme sahip pek çok unsur devrin önde gelen simaları tarafından karşılanmıştır. İnsanların yaşamında önemli roller oynayan cami, medrese, şifahane, imarethane, kütüphane gibi yapılar bu kişiler kanalıyla toplum hayatına entegre edilmiştir. Padişah hanımları arasında hâyır işlerinde adı geçen ilk kadın bilindiği kadarıyla I. Murat'ın annesi Nilüfer hatundur. I. Murat, onun adına İznik'te bir imâret yaptırmıştır. I. Murat'ın torunu olan Selçuk sultan ise, kuruluş döneminin en hâyırsever kadınlarının başında gelir. Çelebi Mehmet'in kızı olan bu hatun, II. Bayezid devrini de idrak edecek, başta İstanbul'da Haseki semtinde

yer alan ve kendi adını taşıyan cami dışında, Edirne'den Mekke'ye kadar uzanan coğrafyada önemli hâyır ve imâr işleri gerçekleştirecektir.

İstanbul şehri büyük külliye ve bunların ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla inşa olunan vakıf eserler çevresinde gelişmiştir. Bazı semtlerin adı halen bu geleneğin izlerini taşır. Eminönü sınırları içinde kalan Mercan ve Mahmutpaşa, Fatih sınırlarında yer alan Muratpaşa, Koca Mustafa Paşa, Haseki, Cerrahpaşa semtleri bu konuda ilk akla gelen örneklerdendir.

Osmanlı toplum hayatında bilhassa 16. yüzyıl ortalarından itibaren bazı valide sultanların da şehrin sosyal yapısında hayati roller oynadıkları gözlemlenir. Yükseliş

devrinin sonu ve Duraklama döneminin ilk dönemlerine denk gelen bu zamanlarda Hürrem, Nurbanu ve Safiye sultanlarla başlayan bu süreç, Kösem ve Turhan Sultanlarla devam ederek imparatorluğun sonuna kadar gelir. Nitekim mezun olmakla gurur duyduğum Pertevniyal Lisesinin kurucusu da, Sultan Abdülaziz'in annesi Pertev Nihâl valide sultandır. Bu güçlü valide sultan sadece mektebi kurmakla kalmamış, Aksaray'ın adeta sembolü haline gelen Valide camii ile çeşmesini de inşa ettirmiştir. Vakıf Gurebâ hastanesinden Dolmabahçe camine, Üsküdar'daki Valide-i Atik caminden, Eminönü'deki Yenicami'ye varıncaya kadar Osmanlı'nın kudret sahibi kadınları kent silüetine damgasını vurmuşlardır. Bu hanımların pek çoğu inşa ettirdikleri hâyır kurumlarının yanında bazı medrese ve kütüphanelerin kuruluşuna imza atmak suretiyle kültür sahasında da kendilerini göstereceklerdir. Nitekim hanedan üyeleri içinden II. Mahmut'un kızı Adile sultan gibi güçlü ve Divan sahibi şaireler de çıkacaktır. Nitekim 1890'da büyük atası Kanuni'nin şiirlerini "Divan-ı Muhibbi" adı ile bastırarak, bir Osmanlı padişahına değil de kendisine nasip olacaktır.

Çok eski zamanlardan itibaren Türk-İslam devletlerinde her ne kadar siyasi açıdan iktidar mekanizmasında doğrudan yer almasalar da pek çok kadın dolaylı yoldan devletin mukadderatına tesir etmeyi bilmiştir. Bu durumun oluşumunda bazen hükümdarın silik şahsiyeti, bazen de yaşının küçük oluşu etkin olmuş, bu da hanım sultan ya da valide sultanların etkinliğini beraberinde getirmiştir. Ancak her şeye rağmen bir kadının iktidarı doğrudan ele alması genel itibarı ile devrin şartları içinde pek de hoş karşılanmazdı. Nitekim Eyyubilerin son hükümdarı Melik Muazzam Turanşah, 1250'de kendi memlukları tarafından öldürülünce idare, annesi Şeceru'd-Dûr'un eline geçmiş, bu durum Abbasi halifesinin hoşnutsuzluğuna yol açmıştır. Nitekim halifenin "Mısır'da erkek kalmadıysa söyleyin Bağdat'tan göndereyim" demek suretiyle memnuniyetsizliğini dile getirdiği rivayet olunur.

Osmanlılarda da II. Selim, III. Murat, III. Mehmet gibi padişahların silikliği Nurbanu ve Safiye Sultanların kudretine, IV. Murat, IV. Mehmet gibi padişahların çocuk yaşta tahta çıkmaları da Kösem ve Turhan sultanların iktidarın iplerini ele almalarına neden olacaktır. İşte bu kudretli hanım sultanlar, pek çok alanda olduğu gibi devletin

kültür hizmetlerinde de gayet etkili olacaklardır. Hanım sultanların genellikle ilk zamanlar daha çok cami yapımı konusuna eğildikleri görülür. Medrese ya da mektep tarzı eğitim yapılarında onların adına yükseliş döneminin sonlarına doğru rastlanır.

Biz gelelim asıl konumuzu teşkil eden valide sultan kütüphanelerine; II. Selim'in eşi ve Kanuni'nin gelini olan Nurbanu sultan, hanım sultanlar arasında kütüphanecilik geleneğini ilk başlatan kişi gibi görünmektedir. Aslen Yahudi ya da İtalyan kökenli olduğu sanılan Nurbanu sultan, III. Murat'ı doğurmuş ve onun saltanatı zamanında da valide sultanlık makamına yükselmiştir. Kayınvalidesi Hürrem Sultan'ın çok önceden ölmesi kendisine, eşi üzerinde önemli bir nüfuz kazandırmıştır. Ancak bu nüfuzunu oğlu III. Murat'ın saltanatı zamanında gelini Safiye sultan ciddi anlamda gölgeleyecektir. Nurbanu sultan Üsküdar Toptaş semtinde bir külliye inşa ettirmiş ve bu külliye kapsamında da bir medrese ile darülhadis yaptırmıştır. Burarda okuyan öğrenciler için de bir kütüphanenin temellerini atmıştır. Kütüphanede üç akçe günlükle çalışan bir hafız-ı kütüb'ün yani kütüphane görevlisinin varlığı kayıtlarla sabittir. Kütüphaneye zaman içinde başka bağışlar da olmuş ve koleksiyon gittikçe zenginleşmiştir. Söz konusu kütüphane, Cumhuriyet döneminde 1924 yılında çıkan Tevhid-i Tedrisat kanunu çerçevesinde medreselerin kapatılması sonrasında Üsküdar Hacı Selim Ağa kütüphanesine devredilmiştir. Kütüphanede bulunan ve gerek yazıları gerekse de tezhipleri ile göz alan Kur'anlar ise Türk-İslam Eserleri Müzesine gönderilmiştir.

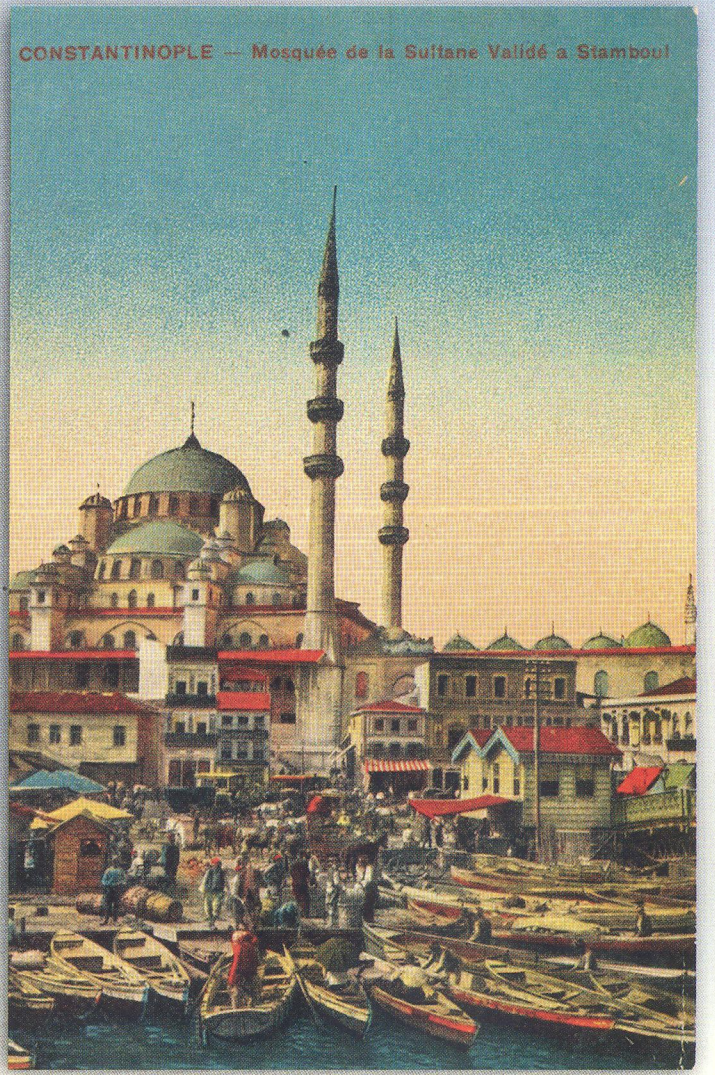
Bir diğer kütüphane banisi ise Nurba-

nu sultanın kızı ve bir devre adını veren kudretli Sadrazam Sokollu Mehmet Paşa'nın karısı olan İsmihan sultandır. Sokollu'nun ölümünden sonra Budin beylerbeyi Kalaylıkoz Ali Paşa ile evlenen İsmihan Sultan, 1568'de Eyüp'te inşa ettirdiği medresesinde müderris, müd ve danışmentlerin yararlanması için bir de kütüphane vakfetmiştir. İsmihan sultan'ın kitaplarını en ince ayrıntısına kadar vakfiyesinde kaydettirdiği biliniyor. Kitaplar 1924'de medreselerin kapatılması sonrasında önce Eyüp'teki Hüsrev Paşa kütüphanesine, 1957'de ise Süleymaniye kütüphanesine nakledilmiştir.

Duraklama devrinin en güçlü kadın figürü olarak tanınan Kösem sultanla giriştiği nüfuz mücadelesinden galip çıkan ve aslen Rus olduğu tahmin edilen Hatice Turhan Sultan da bir diğer hâyrsever hanım sultandır. İlginçtir ki kendisi akıncı Kırım Tatarları tarafından küçük yaşta esir edildikten sonra İstanbul'a getirilmiş, Kösem sultana sunulmuş ve Kösem sultan tarafından da oğlu İbrahim'e odalık olarak verilmişti. Turhan sultan'ın yıldızı, soyu tükenme tehlikesi ile karşı karşıya olan Osmanlı hanedanına Şehzade Mehmet'i doğurunca parladı. İlerleyen yıllarda kocasının öldürülmesi ile küçük yaşta oğlu Mehmet'in tahta çıkması sonucu kayıncıvalidesi ile bir nüfuz çatışması yaşamış ve bu çatışma Turhan sultanın tarafını tutan saray ağalarının Kösem Sultanı ortadan kaldırmaları ile bitmişti. Daha sonraları kudreti daha da artan Turhan sultan, Köprülü Mehmet Paşa'yı iş başına getirerek oğlunun tecrübesizliğini bu dirayetli vezir ile kapama yoluna gitmiştir. Selefleri olan valide sultanları takipten de geri kalmayan Turhan sultan, Safiye sultan tarafından 1603 yılında oğlu III. Mehmet'in ölümü nedeniyle yarım bırakılan Eminönü'deki caminin inşasını da tamamlayarak ibadete açtı. Bugün Yenicami olarak da bilinen bu abidevi mabedin yakınına türbe, darülkurra, mektep ve sebilhane yaptırmak suretiyle çok önemli bir külliye imza atmıştır. Turhan sultan yaptırdığı camiye aynı zamanda 300den fazla yazma kitap da bağışlamıştır. Bu kitaplar sonradan III. Ahmet devrinde Turhan sultan türbesinin yanı başındaki bir binaya taşınmış, 1711 ve 1826'da da kataloğu hazırlanmıştır. 1918'de kitapların Süleymaniye kütüphanesine nakledildiği biliniyor.

Turhan valide, kitaplar konusunda son derece titiz davranmıştır. Zira vakfiyesinde bu konuyla ilgili katib-i kü-

tüblük yapacak kişiden bazı istekleri bulunmaktadır. Aslında bu istekler vakıf kitapların başına gelen istenmeyen durumlar hakkında da bize bilgi verir niteliktedir. 1662-63 tarihli vakfiyeye göre katib-i kütüb ödünç verilen kitapların makbuzlarını her ihtimale karşı saklayacak ve bu kitapların isimlerini tek tek defterine kaydedecektir. Yine kitapların formalarını saymak ve verilen kitapların hangi ilim dallarına ait olduğunu deftere kaydetmek de diğer görevleri arasındadır. Kütüphanesinde görev yapan memurların kitapları ödünç vermeden önce isteyen kişi hakkında genel bir araştırma yapması da istenen bir diğer husustur. Nitekim 1711 yılında hazırlanan kütüphane kataloğunda kaybolan kitaplar ve bu kitapların kimlerin üzerinde iken kaybolduğu açıkça ifade edilmiştir. Dolayısıyla tüm bunlardan hareketle bazı kitapların formalarının çalındığı, ya da kitapların iade olunmadığı gibi sonuçlara varmak mümkündür. Yine valide sultan, kitapların bakımı ve eskiyen ciltlerin tamiri ya da yeniden yapılması için kütüphanesinde bir de mücellit görevlendirmiştir.

Turhan sultanın gelini ve aynı zamanda II. Mustafa ile III. Ahmet'in anneleri olan Gülnûş Emetullah valide sul-

tan da bir diğ er hâyirsever hanedan kadınıdır. Galata ve Üsküdar'da Yeni cami adını taşıyan iki cami yaptırmıştır. Ancak Galata'da yaptırdığı cami yıkılmış ve yerine günümüze kadar ulaşan "Hırdavatçılar çarşısı" inşa olunmuştur. Üsküdar'daki camii ise bugüne kadar gelmiştir. İşte Emetullah Sultan bu camide kütüphane kurarak önemli bir kültür hizmetine ön ayak olmuştur. Çocuklarından III. Ahmet'in saltanatına denk gelen Lale devri, zaten Osmanlı tarihinin en önemli kültür hareketlerinden bazılarında sahne olmuş, gerek sultan ve gerekse de sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa şehrin çeşitli muhitlerinde pek çok kütüphane açmışlardır. Bu kütüphane de tıpkı Nurbanu sultanın kitapları gibi önce Üsküdar Hacı Selim Ağa kütüphanesine ardından da 1955'de Süleymaniye'ye naklo-lunmuştur.

Emetullah sultanın gelini ve III. Mustafa'nın eşi Mihrişah sultan da Eyüp camine bir kütüphane vakfetmiştir. Mihrişah sultanın oğlu olan III. Selim de zaten Osmanlı tarihinde reform denilince ilk akla gelen padişahlardandır. Mihrişah sultanın yakınında bulunan bazı devlet erkânının katkılarıyla bu koleksiyon kısa sürede büyümüştür. 1924'de Eyüp'te Hüsrev Paşa kütüphanesine devredilen kitaplar, 1957'de Süleymaniye'ye aktarılmıştır.

II. Mahmut'un eşi ve Tanzimat Fermanını ilan eden Abdülmecid'in annesi Bezmialem Valide sultan da Cağaloğlu'nda yaptırmış olduğu mektep bünyesinde bir kütüphane kurmuştur ki bu kütüphane sonradan Bayezid kütüphanesine devredilmiştir.

II. Mahmut'un bir diğ er eşi olan Pertev Nihal valide,

sultan Aziz'in annesi olup yapmış olduğu hâyır hasenattan dolayı kendisine "nurlu" anlamına gelen "Pertev" unvanının verildiği söylenir. Ancak bu unvanın güzel yüzünden dolayı verilmiş olabileceği de düşünülebilir. Pertev Nihal sultan son devir Osmanlı valide sultanları içinde en hâyirsever olanlarındandır. Pek çok yapıyı onartmış ve bazı semtlere de çeşmeler inşa ettirmiştir. Ancak onun asıl büyük eseri, bugün Saraçhane'den Aksaray'a gelen Atatürk caddesi üzerinde yer alan Valide camisi ve yanı başındaki Pertevniyal lisesidir. Gerçi her ne kadar asıl lise binası günümüze kadar gelmemiş olsa da biz Pertevniyaliler bu hanım sultana ayrı bir muhabbet besleriz. Kendisi de inşa ettirdiği caminin içinde, lisenin hemen yanı başında ebedi uykusuna çekilmiştir. Pertev Nihal sultanın çocuklara ayrı bir muhabbetinin olduğu bilinir. Nitekim oğlu sultan Aziz'in ölümünden sonra pek çok çocuğu himayesine alarak terbiyeleri ile bizzat meşgul olmuştur. İşte bu valide sultan, inşa ettirdiği camiye çoğunluğu basma bir kısmı da yazma olmak üzere 1000'e yakın kitap bağışlamıştır. Söz konusu kitaplar 1948'de Süleymaniye Kütüphanesi bünyesine alınmıştır.

Görüldüğü üzere Osmanlı devletinde 16. yüzyıl sonlarında başlayarak valide sultanlar, hem hâyır işlerinde hem de bununla bağlantılı olarak kütüphane tesisinde oldukça önemli bir role sahip olmuşlardır. Yine dikkat çeken bir diğ er nokta, Osmanlı tarihinde reformist kimliği ile tanınan III. Ahmet, III. Selim, II. Mahmut ve Abdülmecid gibi padişahların annelerinin aynı zamanda kütüphane kuran kişiler olmalarıdır. 3 Mart 1924'de Şeriye ve Evkaf veka-

letinin lağvı ile buraya bağlı olan vakıf kütüphaneler genellikle Süleymaniye nezdinde toplanmış ve böylelikle bu enfes koleksiyonların hem yok olmasının önüne geçilmiş, hem de kolay ulaşılabilmesi temin edilmiştir.

Bibliyografya;

Ayşe Çıkkla Bölükbaşı; "II. Mehmet Devri Kadın Banileri", Fatih Sempozyumları, I-II, İstanbul 2006, s. 252-261.

İsmail E. Erünsal; Türk kütüphaneleri Tarihi, II, Ankara 1988

Mustafa Güler; Gülnüş Vâlide Sultan Hayatı ve Hâyratı, I, İstanbul 2006.

Ferda Mazak; Âdile Sultan, Hayatı, Vakıfları ve Hayratı, İstanbul 2000.

M. Çağatay Uluçay; Padişahların Kadınları ve Kızları, Ankara 1980

Valide Sultan Camii